

УДК 378.3(497.1)"1950/1960"(093.2)
37.014.5(497.1)"1950/1960"(093.2)
327(497.1:73)"1950/1960"(093.2)
DOI <https://doi.org/10.31212/tokovi.2019.2.vuc.135-165>
Оригинални научни рад
Примљен: 2. 10. 2018.
Прихваћен: 28. 5. 2019.

Радина ВУЧЕТИЋ
Филозофски факултет
Универзитет у Београду
rvucetic@gmail.com

Америчке стипендије у Југославији 50-их и 60-их година XX века*

Апстракт: Тема рада су америчке стипендије у Југославији 50-их и 60-их година и њихова улога у америчкој спољној политици, али и у мењању, модернизовању и американизовању југословенског друштва и у формирању југословенске научне и културне елите. Кроз делатност водећих америчких фондација и стипендија (Фордова фондација, Фулбрајтов програм, Leader's Exchange програм и друге) анализирају се југословенско-амерички односи и место које је Југославија имала у америчкој културној дипломатији.

Кључне речи: југословенско-амерички односи, стипендије, Фордова фондација, Фулбрајтова стипендија, Leader's Exchange програм

Непосредно по завршетку Другог светског рата, и по отпочињању хладног рата, Сједињене Америчке Државе су, као део борбе за „срца и душе“ коју су водиле са Совјетским Савезом, почеле да организују бројне програме размене у области образовања и културе, а у складу са својим националним интересима. Како је говорио Џорџ Кенан, један од архитеката америчке стратегије обуздавања, било је неопходно користити све ресурсе за културну дипломатију,

* Рад је настао у оквиру пројекта *Традиција и трансформација – историјско наслеђе и национални идентитети у Србији у 20. веку* (No. 47019) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

те су врло брзо програми академске и културне размене постали нешто попут Маршаловог плана идеја и неизоставни део америчке спољне политике.¹ На том трагу, амерички председник Хари Труман је прецизирао да је циљ америчке пропаганде да се „побрине да други људи добију пуну и тачну слику америчког живота, као и циљева политике и Владе САД“, а додатни подстицај јачању улоге пропаганде у борби за „срца и душе“ имало је доношење Симит-Мунтовог закона 1948. године, чији је један од постулата било уверење да су речи у великој мери замениле оружје, што се материјализовало покретањем програма „међународног информисања и размене у образовању“, те су тако и стипендије постале важан, ако не и кључни део америчке културне дипломатије.²

Значај академске размене био је велики, јер се студије у иностранству никада нису сводиле само на свој основни циљ, на стицање образовања и стручног знања, већ су увек омогућавале и упознавање других култура, усвајање другачијих идеја, спознају духовних кретања, проналажање узора, као и упоређивање у разним сферама, што је било важно за грађење што прецизније слике и о себи и о другима.³ Трансфер знања, као глобална вредност, доносио је, дакле, онима који су одлазили на студије у иностранство и много шира искуства. Но, та за комунизам реална „опасност“ од „индоктринације“ као да је у Југославији, по успостављању нове државе са новом идеологијом, потиснута у други план. Југословенске власти, како је приметио Мирослав Перишић, већ на самом почетку су показале отвореност за слање стипендиста на Запад. То су, свакако, уз још свеже сећање на ратно савезништво и са западним делом света, диктирале и потребе за брзом обновом земље са скромним стручним потенцијалима. Први југословенски стипендисти, тако, одлазе у Париз, а тек потом и у Москву. Предност Париза одредили су, вероватно, традиција и присуство више „француских ђака“ у партијским и државним врховима и научним и образовним институцијама, а Москву су „придодали“ идеолошки разлози.

Већ 1950. најављивано је: „Ми морамо [да] упознамо Запад и да учимо од њега“, што је довело до тога да се Југославија у годинама

-
- 1 Liping Bu, „Educational Exchange and Cultural Diplomacy in the Cold War“, *Journal of American Studies*, Vol. 33, No. 3, Part 1: Women in America, (Dec, 1999), 393–394.
 - 2 Радина Вучетић, „Америчка ‘јавна дипломатија’ у социјалистичкој Југославији 50-их и 60-их година XX века“, *Токови историје* 1/2014, 76.
 - 3 Мирослав Перишић, *Од Стаљина ка Сартру. Формирање југословенске интелигенције на европским универзитетима 1945–1958*, (Београд: ИНИС, 2008), 9.

које су долазиле, када је у питању школовање и усавршавање у иностранству, све више окретала Западу.⁴ Сукоб са СССР-ом је југословенским стипендистима, уз Запад сведен углавном на Париз, отворио још једна врата – врата Сједињених Америчких Држава, што је одиграло значајну улогу у американизацији Југославије и прихватању америчких достигнућа, као и америчких вредности у једној социјалистичкој земљи.⁵

Као и у скоро свим сегментима југословенско-америчких односа, и у слању југословенских стипендиста у САД поклапали су се обострани интереси, с тим што су у овом случају политички интереси Вашингтона, нарочито они дугорочни, били израженији и с далекосежним последицама. У том периоду, Југославији су била потребна конкретна знања, а Америци је, судећи и по карактеру и програмима већине стипендија, било важно да што више младих и образованих људи из Југославије упозна амерички начин живота, њихов стандард, достигнућа и америчку свакодневицу. Оно што се у Југославији сазнавало о Америци посредно, углавном захваљујући америчком извозу културних и уметничких „производа“, стипендисти су могли да провере „на лицу места“, кроз директан доживљај.

Улагање у „људски капитал“ (*human capital*) било је, наравно, део америчке пропаганде, реализоване везивањем система стипендија и културно-просветне размене за „јавну дипломатију“, дакле за државну политику, што педесетих година резултира, и у систему стипендирања и у културно-просветној размени, сталним успоном. Стипендирање је постало један од стратешких планова и акција САД-а и оно, за разлику од већине америчких пропагандних акција, није било у надлежности Информативне службе САД-а (USIA), него у надлежности Стејт департмента. По међународном програму размене на пољу образовања у реализацији Стејт департмента, у Америку је годишње долазило на хиљаде одабраних, који су, као гости, учили, предавали, бавили се научноистраживачким радом, стицали практична искуства и упознавали различите аспекте америчког живота. За ову врсту размене, само шездесетих година, у Америци је постојало више од сто државних програма и више од две хиљаде приватних, од којих је неке такође субвенционисао Стејт департмент.⁶

4 Исто, 13–14.

5 О американизацији Југославије више у: Радина Вучетић, *Кока-кола социјализам. Американизација југословенске популарне културе шездесетих година ХХ века*, (Београд: Службени гласник, 2012).

6 „Страни студенти у САД“, *Преглед*, фебруар 1967, 4.

Иако Југославија са САД-ом није имала потписан званичан уговор о културној сарадњи, везе између две земље у области културе, науке и образовања одвијале су се у различитим видовима, што је започето после 1950. године низом програма (техничка помоћ, ИМГ аранжман,⁷ програми превођења ПЛ-480), а кулминирало је успостављањем сарадње са Фордовом, Фулбрајтовом и бројним другим америчким фондацијама.⁸ Све ово довело је до систематске размене студента, професора, научника, уметника и других јавних радника, који су, по повратку из Америке, мењали југословенско друштво.

Највећи део просветне и научне размене између Југославије и САД-а се одвијао у оквиру програма које је финасирала америчка влада уз помоћ приватних фондација (Фордова, Фулбрајтова, Ајзенхауерова, Рубинова фондација...)⁹ Поред ових стипендија и програма, сваке године се просветна и научно-техничка сарадња одвијала у још више од 30 програма различитих америчких институција. Југословенска страна је наглашавала и квалитет и квантитет просветно-културне сарадње са САД-ом, нарочито у другој половини шездесетих, када је набројано 50 програма сарадње – 13 официјелних и 37 међууниверзитетских.¹⁰

Обим културно-просветне сарадње са Југославијом растао је из године у годину, па је тако у сарадњи САД-а са источноевропским земљама најобимнији програм сарадње био управо са југословенском страном.¹¹ Американци су истицали Југославију као позитиван пример, наводећи да она, за разлику од осталих комунистичких земаља, има „либералну политику размене“ и да се, за разлику од Совјета, не плаши „контакта са 'буржоаским' идејама и начином живота“.¹²

7 Information Media Guaranty Program (IMG) је споразум о куповини књига, плоча и филмова динарским средствима, по изузетно повољном курсу, који су Југославија и САД потписали 1952. године.

8 Архив Југославије (АЈ), Комисија за међународне културне везе са иностранством (даље 559), Ф-316, 1963, Сарадња са САД; Радина Вучетић, „American Cultural Influences in Yugoslavia in the 1960s“, *125 Years of Diplomatic Relations Between the USA and Serbia*, ed. Lj. Trgovčević, (Belgrade 2008: Faculty of Political Science, 2008), 279–282.

9 Дипломатски архив Министарства спољних послова (ДАСМИП), ПА, САД, 1962, Ф-123, 432745, Стање културне, просветне и научне размене са САД.

10 АЈ, 559, Ф-529, 1968, Сарадња са САД.

11 АЈ, 559, Ф-473, 1967, Забелешка о разговору Ц. Јоба, саветника за штампу и културу Амбасаде СФРЈ у Вашингтону са G. Coridenom, замеником начелника Европског одељења у Бироу за културно-просветну сарадњу Стејт департмента.

12 Frederick C. Barghoorn, „Cultural Exchanges between Communist Countries and the United States“, *Annals of American Academy of Political and Social Science*, Vol. 372, *Realignment in the Communist and Western Worlds*, July 1967, 114.

Фордова фондација

Прва значајна фондација с којом је Југославија успоставила сарадњу била је Фордова фондација, једна од америчких приватних задужбина која је давала помоћ за област друштвених наука. Делатност Фордове фондације првобитно је усмеравана на Азију, али је 1956. проширена и на Европу, где је прво започета сарадња са Енглеском, Француском, Немачком и Италијом.¹³ Ширење делатности Фордове фондације југословенска власт је видела као концентрирање на оне земље за које је САД посебно заинтересован (политички, економски и војно).¹⁴ У том смислу, настојање Југославије да се нађе тамо где су се нашле и Енглеска, Француска, Немачка и Италија од посебног је значаја за сагледавање тадашње југословенске самоперцепције и виђења сопственог места у спољнополитичкој карти света.

Преговоре са Фордовом фондацијом Југославија је водила још од 1952. године, међутим, са америчке стране је постојало слабо интересовање за почетак сарадње, јер је то период у коме она још увек није деловала у Европи.¹⁵ Конкретнији преговори са Фордовом фондацијом почели су 1958, но тада је Југославија пролонгирала коначно прихватање сарадње, сугеришући „да се фондацији одговори у том смислу да се не затворе врата али и да се не инсистира на коначном закључењу споразума“.¹⁶ Највећи, заправо и једини проблем за југословенску страну представљала је процедура избора кандидата, према којој је о дефинитивном избору одлучивала америчка страна.

Упркос почетним потешкоћама око успостављања споразума, конкретна сарадња са Фордовом фондацијом започела је 1959. године. Организовање боравка и студија југословенских стипендиста у САД-у обављано је преко америчке институције из Њујорка (Institute of International Education) и преко Југословенске комисије за избор кандидата, коју је именовао секретар СИВ-а за просвету и културу.¹⁷ По споразуму, Југословенска комисија је расписивала конкурсе, вршила избор кандидата и предлагала их Фордовој фондацији, а о дефини-

13 АЈ, 559, Ф-92-38, Забелешка о разговору друга В. Велебита са г. Нилсоном, представником Фордове фондације, 4. фебруар 1958.

14 АЈ, 559, Ф-92-38, Забелешка, 31. јануар 1958.

15 АЈ, 559, Ф-92-49, Промеморија за дискусију о културној сарадњи између ФНРЈ и САД, 14. фебруар 1958.

16 АЈ, 130, 640-1062, Питање Фордове фондације, 6. фебруар 1958.

17 АЈ, 507, IX, 109-V-34, Политика Сједињених Држава и југословенско-амерички билатерални односи, Београд, 30. јул 1963; АЈ, 559, Ф-316, Сарадња са Фордовом фондацијом, 10. јул 1962.

тивном избору стипендиста одлучивала је сама фондација.¹⁸ Обично је Југословенска комисија предлагала 40 кандидата, од којих су представници Фордове фондације бирали око 20 стипендиста.¹⁹ То јесте био компромис, али је „последњу реч“ ипак имала америчка страна.

Фордова фондација подразумевала је давање помоћи Југославији у области друштвених наука и јавне управе. Првобитно се помоћ састојала искључиво у давању стипендија, мада је од 1963. ова фондација у Југославији подржавала и опремање факултета друштвених наука.²⁰ Временом је проширен и профил стипендиста, па су кандидати постали и уметници, новинари, архитекте и урбанисти, који су од 1962. добијали трећину од укупног број Фордових стипендија за Југославију.²¹ Циљна група су били научници старости око 40 година, већ афирмисани у науци.²² Фокус је, са америчке стране, био на млађим перспективним људима, за које се сматрало да би могли, ако до тада већ нису, да у Југославији дођу на одговорне положаје.²³ Ово је било у складу са америчким дугорочним циљем мењања и амерканизовања југословенског друштва, што је требало да се одвија и кроз делатност бивших америчких стипендиста на местима одлучивања у разним областима.

На самом почетку, 1959. и 1960. године, Фордова фондација је одобрила укупно 42 стипендије, од чега су 30 стипендија искористили научни радници са универзитета и из института, који су провели у САД-у од шест месеци до годину дана, док је 12 стипендија искоришћено за боравак ректора универзитета и „неких јавних радника и виших државних функционера, који су посетили САД у трајању од шест недеља до шест месеци“.²⁴

У сарадњи са Фордовом фондацијом, од 1966. прешло се и на спонзорисање специфичних пројеката за Југославију. У оквиру ових пројеката били су организација пословања у предузећима (тзв. „business menagement“), компаративна енглеско-српскохрватска

18 АЈ, 559, Ф-316, 1962, Сарадња са Фордовом фондацијом, 10. јул 1962.

19 ДАСМИП, ПА, САД, 1965, Ф-148, 435728, Текућа питања сарадње са Фордовом фондацијом, 31. август 1965.

20 АЈ, 130, 640-1062, Забелешка о разговору О. Ђикића са Staneley Gordonом, представником Фордове фондације, 10. августа 1963.

21 АЈ, 559, Ф-316, 1962, Сарадња са Фордовом фондацијом, 10. јул 1962.

22 АЈ, 559, Ф-92-38, Забелешка о разговору друга В. Велебита са г. Нилсоном, представником Фордове фондације, 4. фебруар 1958.

23 АЈ, 559, Ф-316, 1962, Сарадња са Фордовом фондацијом, 10. јул 1962.

24 АЈ, 559, Ф-170-78, Извештај Комисије за културне везе са иностранством за 1960. годину.

лингвистика и пројекти из области методологије школства (проучавање модерних педагошких метода).²⁵ Уплив у школство, ширење присуства енглеског језика, а нарочито „усмеравање“ пословања предузећа ка капиталистичким искуствима нису, сигурно, случајан избор, јер то јесу области у којима је амерички утицај могао да има конкретне идеолошке резултате, а донекле их је и имао, што се видело у обрачуну са српским либералима неколико година касније, када су се на удару „тврде“ струје нашли и тзв. техноменаџери.

Поред овога, Фордова фондација је пружала Југославији и додатне видове помоћи, па је тако одобрила кредите за набавку апаратуре за симултано превођење, коју је користила Заједница југословенских универзитета за потребе одржавања међународних скупова, а издвајала је новац и за набавку литературе из области друштвених наука за библиотеке и институте (највише за библиотеку Института друштвених наука).²⁶ Од 1966. Фордова задужбина је финансирала и југословенско-амерички пројекат за регионална и урбанистичка проучавања у Љубљани,²⁷ а после земљотреса у Скопљу финансирала је и одлазак десеторице инжењера, архитеката и урбаниста у САД, у циљу обнове града по америчким принципима савремене архитектуре и урбанизма.²⁸

Иако је деловало да је Југославија задовољна сарадњом са Фордовом фондацијом, било је момената у којима је Београд показивао извесну „завист“ у односу на остале земље-кориснице. Ту је најболнија тачка била Пољска, јер је Југославија видела себе као земљу која „заслужује“ примат у односу на остале источноевропске земље, а у другој половини 1958. на стипендијама Фондације било је 90 стипендиста из Пољске, што је знатно премашивало број 20, колико је обично било годишњих стипендија намењених Југословенима.²⁹ У једном извештају је и забележено отворено незадовољство због већег броја стипендија додељиваних Пољској и Мађарској.³⁰ Став Београда да је Пољска неправедно форсирана потврдиле су саме пољске

25 ДАСМИП, ПА, САД, 1968, Ф-177, 49552, Научна, просветна (универзитетска и сл.) размена и сарадња, 8. март 1968.

26 АЈ, 559, Ф-316, 1962, Сарадња са Фордовом фондацијом, 10. јул 1962.

27 „Фордова задужбина доделила нова средства“, *Преглед*, октобар 1968, 40.

28 „Фордове стипендије“, *Преглед*, март 1967, 42.

29 ДАСМИП, ПА, САД, 1959, Ф-109, 415212, Резиме званичног извештаја САД о реализацији програма културних размена са источноевропским земљама.

30 ДАСМИП, ПА, САД, 1964, Ф-193, 425336.

власти својим понашањем, односно притисцима на Фордову фондацију, што је довело до обустављања сарадње с њом 1967. године.³¹

И Југославија је, са своје стране, имала осцилације у сарадњи са Фордовом фондацијом, са којом је дошло до затезања односа у периоду 1961–1963, који и иначе представља силазну линију у југословенско-америчким односима.³² Тада је председник Фондације Стенли Гордон претио чак и отказивањем програма, због лоше сарадње са Југословенском комисијом, а директан повод је била самоиницијативна одлука Комисије да убудуће породице стипендиста не могу пратити стипендисте у САД, због чега је велики број кандидата одустао од коришћења стипендије.³³ Америчка страна је сматрала да је овом одлуком једнострано раскинут споразум који је постојао између југословенских власти и Фордове фондације и у коме је регулисано право стипендиста да са собом поведу породице.³⁴ Са нормализацијом југословенско-америчких односа, нормализовала се и сарадња са Фордовом фондацијом. После тога, Југославија није имала већих потешкоћа са овом фондацијом, али је зато повремено имала проблеме са својим стипендистима. Дешавало се, наиме, да по добијању стипендије већина њих прекине контакт са Југословенском комисијом, а и стипендисти су ретко слали извештаје, чиме је југословенска страна практично у потпуности губила контролу над корисницима ове америчке стипендије.³⁵

Од 1959. до 1. августа 1965, програмом Фордове фондације је било обухваћено 147 стипендиста, а закључно са 1968. она је Југославији одобрила 188 стипендија за специјализацију и студијске боравке у САД-у у области друштвених и хуманистичких наука, уметности, новинарства, радио-телевизије и урбанизма.³⁶ Дужина стипендија је износила шест до десет месеци, мада су у пракси сви добијали по де-

31 Andrzej Antoszek, Kate Delaney, „Poland: Transmissions and Translations“, *The Americanization of Europe. Culture, Diplomacy, and Anti-Americanism after 1945*, (New York – Oxford: Berghahn Books, 2007), 222.

32 О југословенско-америчком сукобу и заостравању односа 1961–1963. опширније у: Драган Богетић, *Југословенско-амерички односи 1961–1971*, (Београд: Институт за савремену историју, 2012), 25–153; Вучетић, *Кока-кола социјализам*, 58–67.

33 АЈ, 130-640-1062, Забелешка о разговору О. Ђикића са Staneley Gordonом, представником Фордове фондације, 10. августа 1963.

34 ДАСМИП, ПА, САД, 1963, 340, Ф-120, 425556, Забелешка о разговору са гос. Гордоном, представником Фордове фондације.

35 ДАСМИП, ПА, САД, 1965, Ф-148, 435728, Текућа питања сарадње са Фордовом фондацијом, 31. август 1965.

36 АЈ, 559, Ф-501, 1967, Информација о сарадњи са Фордовом фондацијом.

сет месеци, с тим што је онима који су на почетку похађали курс енглеског језика овај термин продужаван за још месец дана. Стипендија је износила од 360 до 500 долара месечно,³⁷ а од 1965. су побољшани и материјални услови везани за супружнике стипендиста, којима су били плаћени путни трошкови и који су добијали 25% стипендије.³⁸

Између осталих, стипендију Фордове фондације су шездесетих користили и Миладин Животић, Савка Дабчевић-Кучар, Никола Вучо, Михајло Марковић, Гајо Петровић, Вељко Кораћ, Миодраг Б. Протић, Јанез Становник, Оља Ивањицки..., дакле појединци који су имали значајну улогу у различитим сегментима југословенске политике, науке, уметности.³⁹ На крају коришћења стипендије, Миодраг Б. Протић, први директор Музеја савремене уметности у Београду, човек који је допринео институционализацији модернизма и авангарде у југословенској савременој уметности и који је Музеј савремене уметности организовао по угледу на чувени Музеј модерне уметности у Њујорку, захвалио се директору Фордове фондације „свестан да је Америка моју личност изменила и унеколико довршила“.⁴⁰

Поред Протићеве значајне изјаве о улози Америке у „дovршавању његове личности“, илустративан је и извештај стипендисте Ивана Бабића,⁴¹ који указује на то да су ове стипендије у потпуности мењале поглед на Америку њихових корисника. Поред истицања свих квалитета које су му пружиле научне институције и амерички професори, он је део извештаја посветио генералним импресијама о Америци, уз посебно истицање врлина америчких људи, „са њиховом гостољубивошћу, интелигенцијом и искреношћу“.⁴²

Програм Leaders' Exchange

Исте године када је започета сарадња са Фордовом фондацијом, почело је спровођење и Leader's Exchange програма (Програ-

37 Асистенти 360\$, доценти 400\$, професори универзитета 450\$ и истакнуте личности 500\$.

38 ДАСМИП, ПА, САД, 1965, Ф-148, 435728, Текућа питања сарадње са Фордовом фондацијом, 31. август 1965.

39 АЈ, 559, Ф-266, 1963, Досијеа кандидата за Фодову стипендију.

40 Миодраг Б. Протић, *Нојева барка: поглед с краја века (1900–1965)*, (Београд: СКЗ, 1992), 567.

41 Он је у Америци боравио 11 месеци, радећи на докторској тези „Социјална филозофија Џона Дјуија“.

42 АЈ, 559, Ф-413, 1965, Досијеи кандидата за Фордове фондације.

ма размене руководиоца).⁴³ Сарадња између Југославије и САД-а на основу овог програма успостављена је 1958. и на основу њега је обављана размена политичких, културних и просветних представника, а трошкове пута и боравка сносила је америчка страна.⁴⁴ Велики број политичких руководиоца користио је овај програм, а Латинка Перовић, тадашњи секретар ЦК СКС, наводи да су на овој стипендији били скоро сви секретари ЦК.⁴⁵ Радило се, заправо, о „једностраном коришћењу одлазака наших људи у Сједињене Државе на трошак америчке владе“.⁴⁶

Америчка страна је, по сећању Латинке Перовић, која је користила ову стипендију 1969. године, радила врло паметно, и ту је постојао одређени систем којим су бирани корисници стипендије. Американци су, наиме, сами бирали кандидате, њих је контактирала америчка амбасада (контакт је био личан и директан), а стипендисти су имали максималне слободе у избору програма.⁴⁷ По њеном сведочењу, кандидат је, ако је хтео, могао и да не ради ништа, да туристички разгледа Нијагарине водопаде или било шта друго у Америци. У њеном случају, ситуација је била другачија и она је, иако на позицији секретара ЦК СКС, изабрала посете различитим универзитетима и институтима и тако обишла и Вашингтон, Сан Франциско, Бостон и Њујорк.⁴⁸ И књижевник Александар Тишма је, захваљујући америчкој стипендији, имао прилике да упозна Америку „уздуж и попреко“, о чему је и писао у својим путописима *Другде*. Он је у установи-домаћину, „Савету за руководиоце и стручњаке“, уговорио свој амерички итинерер (Вашингтон – Филадельфија – Чикаго – Денвер – Сан Франциско – Лос Анђелес – Феникс – Њујорк), уз посебан захтев да само у Њујорку проведе месец дана.⁴⁹

Систем према којем је америчка страна позивала кандидате на Leaders' Exchange програм косио се са жељама и намерама југословенских власти. Државни секретаријат иностраних послова (ДСИП)

43 С обзиром да се у архивској грађи користи искључиво назив Leaders' Exchange Program, без превода, на тај начин ће овај програм бити помињан и у овом раду.

44 АЈ, 130-640-1062, Сарадња са САД на основу Leaders' Exchange programa, 19. новембар 1962.

45 Интервју са Латинком Перовић, Београд, 19. јун 2010.

46 АЈ, 507, IX, 109-V-34, Политика Сједињених Држава и југословенско-амерички билатерални односи, Београд, 30. јул 1963.

47 Интервју са Латинком Перовић, Београд, 19. јун 2010.

48 Исто; Латинка Перовић, *Затварање круга. Исход политичког расцепа у СКЈ 1971/1972*, (Сарајево: Свјетлост, 1991), 102.

49 Александар Тишма, *Другде*, (Београд: Нолит, 1969), 171.

покушавао је да измени начин избора југословенских стипендиста, односно да амерички дипломатски и конзуларни представници директно не позивају кандидате у САД. Проблем је представљало и то што је југословенска страна ову сарадњу видела као једнострану, „пошто из Југославије одлази већи број истакнутих људи, док из Америке практично и нема долазака у Југославију“.⁵⁰

Заоштравање југословенско-америчких односа после Прве конференције несврстаних у Београду одразило се и на примену Leaders' Exchange програма. Из ДСИП-а секретару СИВ-а је сугерисано да се активности око овог програма „због садашње ситуације у односима и низа нерешених питања са САД, као и опште политичке климе (...) за извесно време обуставе, или сведу на најмању меру“.⁵¹ Лоши политички односи су спречили и већ уговорене стипендије, па је, на пример, ДСИП био „с обзиром на садашње стање односа Југославије и САД мишљења да би путовање Михајла Швабића у САД требало одложити“.⁵²

И нормализација сарадње на основу Leaders' Exchange програма уследила је после нормализације југословенско-америчких политичких односа. Број позваних стипендиста постепено се чак и увећавао, па је тако за 1965. годину упућен позив за 25 „руководећих лица у СФРЈ да посете Сједињене Америчке Државе“, што је изазвало позорност ДСИП-а и став да је тај број превелик, уз предлог да се направи ужи избор од око десет лица.⁵³ И ова игра Секретаријата иностраних послова с бројкама показује да је Југославија, у односима са САД-ом, чинила много тога што јој, из идеолошких разлога, никако није било по вољи, а што је, због ширих интереса, морала да чини. Шири интереси су налагали да се „прогута“ и слање комунистичких функционера у Америку, а идеолошки назови „браћени“ су на једини преостали начин, смањивањем њиховог броја, дакле статистички, а не суштински. Иако је споразум са Leaders' Exchange програмом био на снази од 1958, због начина избора кандидата (директним контактом америчке амбасаде) „не постоји тачан преглед лица која су га користила, јер Амбасада САД у Београду увек не обавештава наше

50 АЈ, 130-640-1062, Сарадња са САД на основу Leaders' Exchange програма, 19. новембар 1962.

51 Исто.

52 АЈ, 130-640-1062, Путовање у САД Михајла Швабића, потпредседника Извршног већа НР Србије, 9. јануар 1963.

53 АЈ, 130-640-1062, Посета југословенских руководећих лица САД по програму Leaders' Exchange, 2. март 1965.

надлежне органе о упућивању позива“, тако да је укупан број корисника ове стипендије непознат.⁵⁴

Начин позивања кандидата сигурно је додатно утицао на то да се, у појединим ситуацијама, чак и с отвореним подозрењем гледало на одласке представника југословенског политичког врха у САД, јер је то могло да изгледа и као „врбовање“ за Америку пожељних личности. О томе сликовито сведочи сусрет Јосипа Броза Тита и Латинке Перовић после њеног коришћења америчке стипендије. Према сопственом сећању, по повратку са стипендије, она је питала Тита да ли је тачно да је љут на њу због њеног боравка у САД-у.⁵⁵ За разумевање положаја стипендиста важна је реченица коју је тада Титу изговорила секретарка ЦК СКС: „Тамо су мислили да сам комунистички шпијун, а овде да сам амерички. То су стаљинистичке методе. Иначе, тај пут је био врло користан“. Важан је, а и политички недвосмислен, био и Титов одговор: „Ја не волим кад моји руководиоци иду само у Америку“. Када је Марко Никезић, добро уочавајући смисао Титовог „само у Америку“, додао: „Па била је и у Совјетском Савезу“, Тито је закључио: „Е, па онда је у реду“.⁵⁶ Генерална спољно-политичка оријентација Југославије, „и на Исток, и на Запад“, потврђена је и у овом случају с највишег места, тачније од њеног креатора и неприкосновеног реализатора.

Фулбрајтов програм

Најзначајнија просветно-научна сарадња између Југославије и САД-а остварена је у оквиру Фулбрајтове стипендије. Својеврстан Маршалов план, само за област образовања и науке, везан је за Фулбрајтов програм, назван по сенатору Арканзаса Вилијему Фулбрајту, који је рано увидео да за промовисање америчких националних интереса култура и интелектуалне делатности имају подједнак значај као и економија, војска и политика. Он је, заправо, само следио генералну америчку пропагандну стратегију, реализовану и посредством филма, музике и других елемената популарне културе, фокусирајући је и на елиту оних простора ка којима су пропагандне активности биле усмерене. Филм, музика и други елементи популарне културе окретали су погледе на Америку најширих слојева становништа с тих про-

54 АЈ, 559, Ф-316, 1963, Сарадња са САД.

55 Перовић, *Затварање круга*, 102-103.

56 *Исто*.

стора, а Фулбрајтове стипендије биле су намењене онима који би те најшире слојеве могли даље да усмеравају, па и да предводе.

Фулбрајтов закон (Fulbright's Act) изгласан је 1946. као додатак Закону о вишковима, да би се део домаће валуте, добијене из продаје пољопривредних вишкова иностранству, користио за просветне сврхе. Програм је предвиђао стипендије за припаднике различитих нација који би студирали и усавршавали се у Америци, као и за америчке студенте, професоре и истраживаче који би боравили у иностранству. Овај закон ступио је на снагу 1948. и у првих десет година укључивао је 28 земаља, а током шездесетих, од источноевропских земаља у сарадњу са фондацијом биле су укључене Југославија, Пољска и Румунија. До данас, Фулбрајтов програм је обухватио око 370.000 студената, професора и научника који су стицали америчка искуства.⁵⁷

Према тексту Закона о Фулбрајтовом програму, његов главни циљ је био стварање и развијање бољег међусобног разумевања између народа САД-а и других земаља. Фулбрајтов програм међународне просветне размене омогућавао је америчким грађанима одлазак у друге земље, а грађанима других земаља долазак у САД у циљу студија, наставе, држања предавања, научног рада, консултација, специјализација и практичног стручног усавршавања. Највећи број стипендија се давао за студије и научни рад.⁵⁸ Мада је реципроцитет регулисан и потенциран и законски, ефекти Фулбрајтовог програма тешко да су били реципрочни.

Преговори Југославије са Фулбрајтовом фондацијом почели су 1959. године. Отправник послова Амбасаде САД-а покренуо је у мају те преговоре уз начелну сагласност Секретаријата СИБ-а,⁵⁹ а већ у јуну Амбасада Југославије у Вашингтону је добила потврду да је Стејт департамент и званично упутио предлог да се Закон о Фулбрајтовом програму примени и на Југославију.⁶⁰ По америчком предлогу

57 „The Fulbright Program. Early Years“, datum pristupa 25. 9. 2018, <https://eca.state.gov/fulbright/about-fulbright/history/early-years>; „Fulbright Scholar Program – History“, datum pristupa 25. 9. 2018, <https://www.cies.org/history> Beverly Lindsay, „Integrating International Education and Public Diplomacy: Creative Partnership or Ingenious Propaganda?“, *Comparative Education Review*, Vol. 33, No. 4 (Nov. 1989), 423–436.

58 АЈ, 130, 642-1062, Информација о Фулбрајтовом програму просветне размене, 20. децембар 1963.

59 АЈ, 130, 640-1062, Фулбрајтов програм, 11. јун 1959.

60 ДАСМИП, ПА, САД, 1964, Ф-191, 429208, Закључење споразума о културно-просветној размени СФРЈ–САД (Fulbright Program) – Извјештај о разговорима

из 1959, финасирање овог програма размене обављало би се из динарских средстава, која потичу од продаје пољопривредних вишкова („US use“ средства), а која је САД држао на рачуну Народне банке.⁶¹

Већ на почетку преговора, америчка страна је предложила формирање двонационалне комисије са седиштем у Београду, која би одлучивала о стипендистима и била састављена од четири члана са сваке стране, на челу са извршним директором.⁶² На дужину трајања преговора утицало је управо питање извршног директора, јер је америчка страна инсистирала на уобичајеној пракси да то буде амерички држављанин, док је југословенска страна тражила југословенског држављанина на овој позицији.⁶³ Расправа око извршног директора трајала је пет година и представљала је главну препреку коначном закључењу споразума. До наговештаја попуштања са америчке стране око овог питања дошло је у предлогу из јануара 1964, када су Американци пристали на могућност да југословенски држављанин буде почасни директор, док би амерички држављанин био извршни секретар који би имао пун увид у споровођење програма.⁶⁴ Иако су петогодишњи преговори о детаљима споразума умели да буду и мучни, на основу извештаја из Министарства иностраних послова јасно је да се радило о изузетно важном догађају за Југославију и да је Фулбрајтов програм доживљаван као „једно од моментално најважнијих питања у билатералним односима СФРЈ–САД“.⁶⁵

Сагласност да се са Сједињеним Државама потпише споразум о културно-просветној размени (Фулбрајтов програм) СИБ је дао 27. децембра 1963, а Амбасада СФРЈ у Вашингтону је, тим поводом, у име владе СФРЈ, уручила позив председнику Спољнополитичког одбора Сената САД-а Вилијему Фулбрајту да приликом потписивања споразума дође у званичну посету СФРЈ. После преговора, договорено је да Фулбрајт посети Југославију од 6. до 15. новембра 1964. године.⁶⁶

у Вашингтону и предлози за окончање преговора, 9. јул 1964.

61 АЈ, 130, 640-1062, Фулбрајтов програм, 11. јун 1959.

62 АЈ, 130, 640-1062, Информација о Фулбрајтовом програму просветне размене, 20. децембар 1963.

63 ДАСМИП, ПА, САД, 340, 1963, Ф-120, 415640, ДСИП, III Одељење - САД, 7. мај 1963.

64 ДАСМИП, ПА, САД, 1964, Ф-192, 414530, Оперативно писмо, 19. јануар 1964.

65 ДАСМИП, ПА, САД, 1964, Ф-191, 424894, Проблем закључења споразума о културно-просветној сарадњи са САД (Фулбрајтов програм), 13. јун 1964.

66 АЈ, 130, 640-1062, Комисија за координацију преговора и сусрета, СИБ, 27. октобар 1964.

По југословенским анализама, сенатор Фулбрајт представљао је „истакнуту личност напреднијег америчког политичког и јавног живота“, а наглашавано је и да „према Југославији заузима пријатељски став, што је отворено испољавао у свим својим иступима у Сенату“.⁶⁷ Као куриозитет је истицана и чињеница да је потписивање споразума са Југославијом било прво потписивање коме је лично присуствовао сам Фулбрајт, а да је у том тренутку овај споразум био закључен са 45 држава.⁶⁸ Спровођење Фулбрајтовог програма у Југославији је почело потписивањем споразума, на који су у Београду, 9. новембра 1964, потписе ставили представници југословенске и америчке владе, „у жељи да унапреде даље међусобно размевање између народа СФРЈ и САД широм разменом знања и професионалних способности кроз просветну делатност“.⁶⁹ У споразуму су били дефинисани задаци и обавезе заједничке комисије и финансијска питања, а дефинисано је и да ће председник двонационалне комисије бити држављанин САД-а, а извршни директор држављанин СФРЈ.⁷⁰ Ту је, као што се види, дошло до извесне, по Југославију повољне, промене у односу на првобитно предложено америчко попуштање.⁷¹

Приликом потписивања споразума, Фулбрајт је нагласио да он „отвара нови пут везама и доброј вољи између народа наших двеју земаља, пут који је у много чему важнији од званичних веза између државних функционера. Верујем да овај споразум представља израз свести која постоји у обема земљама да су заједнички интереси човечанства важнији од различитих идеологија појединих држава“.⁷² Од посебне важности је била и чињеница коју је он тада нагласио – да се ради о првом споразуму између САД-а и једне комунистичке земље, у оквиру програма просветне сарадње који је он предложио у Сена-

67 Сенатор Фулбрајт се залагао за враћање клаузуле најповлашћеније нације Југославији.

68 АЈ, 837, КПР, I-3-а, САД, 1964–1968, Посета сенатора Фулбрајта, Београд, 24. октобар 1964.

69 ДАСМИП, ПА, САД, 1964, Ф-191, 437673, Споразум између Владе СФРЈ и Владе САД о финансирању неких програма размене у области просвете, 9. новембар 1964.

70 Исто.

71 Први извршни директор је био др Јанвид Флере, помоћник начелника у ДСИП-у. Он је на тој функцији остао до 1966, а потом га је на то место постављен Анте Рукавина, бивши функционер ДСИП-а и „начелник у апарату Савезне скупштине“. ДАСМИП, ПА, САД, 1966, Ф-175, 444116, Предлог Америчке амбасаде о поступку за избор извршног директора Фулбрајтовог програма.

72 „Потписан споразум између влада САД и СФРЈ“, *Политика*, 10. новембар 1964, 1.

ту.⁷³ У једном од интервјуа за америчку јавност, непосредно по потписивању споразума, Фулбрајт је изразио и наду да је ово само први у низу споразума са комунистичким земљама, те да ће се амерички односи ове врсте са источноевропским земљама интензивирати за време Џонсонове администрације.⁷⁴

Посета сенатора Вилијема Фулбрајта Југославији, њено трајање и листа институција и појединаца са којима је разговарао, указивали су на значај потписивања овог програма, а посредно и на, у том моменту, добро стање југословенско-америчких односа.⁷⁵ Сенатор из Арканзаса и својеврсна „икона“ у културним и научним активностима Америке окренутим према иностранству, био је гост Савезне скупштине, разговарао је са државним секретаром за иностране полслове, а посетио је и Нови Сад, Пулу, Брионе, Дубровник и Љубљану. Најзначајнији је, наравно, био сусрет који је Фулбрајт имао са Јосипом Брозом Титом на Брду код Крања.⁷⁶

На почетку додељивања стипендија, двоструко већи број (осам) додељиван је асистентима и млађим сарадницима од оних намењених доцентима, професорима и научним радницима, што је указивало на оно што је уочавала и југословенска власт у страху од америчке пропаганде – да је „младо дрво лако савити.“⁷⁷ Различити интереси две стране виде се и у томе шта је којој био приоритет – док је код селекције кандидата америчка страна давала предност друштвеним наукама и предавачима, југословенска је предност давала технолошким наукама и истраживачима.⁷⁸

73 Занимљиво је да је у *Политици* наглашено да се ради о првом споразуму са једном социјалистичком земљом (*Полтика*, 10. новембар 1964), док је у *Њујорк тајмсу* наглашено да се ради о првом Фулбрајтовом споразуму са једном комунистичком земљом (*New York Times*, 10. 11. 1964). Datum pristupa 28. 9. 2018, <https://www.nytimes.com/1964/11/10/archives/fulbright-student-exchange-pact-signed-by-us-and-yugoslavia.html>

74 „Fulbright Student Exchange Pact Signed by U.S. and Yugoslavia“, *New York Times*, November 10, 1964, datum pristupa 28. 9. 2018, <https://www.nytimes.com/1964/11/10/archives/fulbright-student-exchange-pact-signed-by-us-and-yugoslavia.html>

75 О посети сенатора Фулбрајта Југославији опширније: Богетић, *Југословенско-амерички односи*, 174–177; Милан Н. Стевановић, „Утицај посете сенатора Џејмса Вилијема Фулбрајта Југославији на побољшање односа Београда и Вашингтона у другој половини 1964. године“, *Токови историје* 2/2017, 59–83.

76 „Тито примио сенатора Фулбрајта“, *Полтика*, 15. новембар 1964, 1.

77 АЈ, 507, XXVI, К-2/5, Иностранска пропаганда у Југославији, 1969.

78 АЈ, 130, 640-1062, Информација о Фулбрајтовом програму, 16. јун 1965.

На самом почетку спровођења програма (1965/66), на америчким универзитетима је било 16 Фулбрајтових стипендиста из Југославије и четири америчка студента у Југославији.⁷⁹ Програм за 1966/67. био је први унапред планирани Фулбрајтов програм за Југославију, када је дошла до изражаја америчка тенденција да се стипендије за кандидате из Југославије употребе у што већој мери за студије америчке културе, што је поново било у колизији са југословенским тежњама да овај програм буде намењен првенствено за развој научних кадрова у области фундаменталних и примењених наука.⁸⁰ Југословенска страна је, дакле, хтела да мења привреду и науку набоље, користећи америчка искуства, а америчка страна је хтела да стипендијама мења поглед на свет југословенских кандидата. Те године, Фулбрајтову стипендију добило је 38 Југословена.⁸¹ Већ код овог првог конкурса забележено је да „разлика у интересима сваке стране остаје и даље прилична – Американци ће и убудуће инсистирати на америчким дисциплинама, а ми морамо форсирати природне науке.“⁸²

Да је ова стипендија наишла на велики позитиван одјек, сведочи и реакција самог Фулбрајта, који је написао извештај сенатском Одбору за спољне послове о свом боравку у Југославији, као и о југословенским приликама, стремљењима и југословенској улози у савременим светским кретањима.⁸³ За Југославију је то било од великог значаја, тим пре што су водећи амерички листови доносили наслове попут „Фулбрајт подупире везе са Југославијом“ у *Вашингтон посту* или „Фулбрајт износи југословенске врлине“ у *Њујорк тајмсу*. У изводима *Њујорк тајмса* су биле наведене и његове изјаве о „изванредним лидерима“ Југославије, у којима је југословенску владу приказао као „одговорнију и поузданију у њеном држању према Сједињеним Америчким Државама него извесне некомунистичке владе са којима САД одржавају нормалне и коректне односе“. И са гледишта спољне политике, цитиран је директан Фулбрајтов текст: „Југославија охрабрује једну врсту неутрализма који је одговорнији и конструк-

79 „Страни студенти у САД“, *Преглед*, фебруар 1967, 4.

80 АЈ, 130, 640-1062, Информација о Фулбрајтовом програму, 16. јун 1965.

81 У Забелешци о спровођењу Фулбрајтовог програма стоји цифра од 37 стипендиста. ДАСМИП, ПА, САД, 1965, Ф-148, 455128, Забелешка о спровођењу Фулбрајтовог програма, 21. децембар 1965.

82 ДАСМИП, ПА, САД, 1965, Ф-148, 455128, Забелешка о спровођењу Фулбрајтовог програма, 21. децембар 1965.

83 „Фулбрајтов извештај“, *Политика*, 21. јул 1965, 1.

тивнији него неутрализам извесних некомунистичких земаља, као што је Индонезија⁸⁴. Похвале југословенском неутрализму могле су се, тада, схватити и као нека врста „гледања кроз прсте“ Америке на улогу Југославије у Покрету несврстаних, чија је Прва конференција у Београду, само три године раније, била повод за једно од највећих захлађења у југословенско-америчким односима.

Без обзира на значај овог програма, кога су биле свесне обе стране, и односи са Фулбрајтовом фондацијом имали су своје кризне тренутке. Један од проблема је била одлука југословенске владе да смањи број америчких стипендиста у Југославији са осам на три, и то 1969, када је, поводом петогодишњице постојања Фулбрајтовог програма у Југославији, америчка страна очекивала „да неким поводом Председник Републике да неку лепу изјаву о овом Програму; да се нешто изјави на редовној конференцији за штампу ДСИП-а“⁸⁵. Јака реакција Стејт департмента ипак је резултирала муњевитим враћањем броја стипендиста на осам, што је још један од показатеља важности овог програма и за америчку и за југословенску страну.⁸⁶ О томе сведочи и југословенска оцена да „Фулбрајтов програм остаје једна од битних окосница билатералних односа у научно-просветној области, са посебним политичким престижом и значајем“⁸⁷. О важности сарадње за америчку страну понајвише сведоче бројке, пошто је, по Џону Лемпију, Фулбрајтов програм за Југославију постао највећи у Европи после Западне Немачке.⁸⁸ До краја постојања Југославије, 2.755 припадника академске заједнице користило је Фулбрајтову стипендију.⁸⁹

Једини инцидент везан за сарадњу са овом фондацијом дешио се у ноћи између 21. и 22. јула 1969, када је дошло до провале у канцеларије Фулбрајтовог програма. Оне су том приликом запаље-

84 Исто.

85 ДАСМИП, ПА, САД, 1969, Ф-162, 420363, Забелешка о разговору Ц. Јоба, в.д. Одсека за САД са С. Чагеком, аташеом за културне и просветне програме Амбасаде САД, 28. мај 1969.

86 ДАСМИП, ПА, САД, 1969, Ф-162, 422087, Забелешка са састанка у Савезном савету за образовање и културу, одржаном 10. VI 1969. о проблему броја стипендија које наша Влада додељује Влади САД.

87 ДАСМИП, ПА, САД, 1968, Ф-177, 49552, Научна, просветна (универзитетска и сл.) размена и сарадња, 8. март 1968.

88 Џон Р. Лемпи, *Југославија као историја. Била двапут једна земља*, (Београд: Дан Граф, 2004), 260.

89 *Fulbright Almanac 1964–2000*, (Belgrade: Fulbright Alumni Association of Serbia and Montenegro, 2006), 3.

не, а уништена је документација фондације која је садржала податке о кандидатима који су користили или треба да користе стипендију. Мада су сумње Американаца у политичку позадину пожара и уништавања документације представљале озбиљну оптужбу, битнијих последица није било. Упркос овом инциденту, као и тешкоћама у преговорима, биланс свеукупне југословенско-америчке сарадње у примени Фулбрајтовог програма био је, и за једну и за другу страну, крајње позитиван.⁹⁰ О овоме највише сведоче појединци који су користили ову стипендију, а који су имали важну улогу у југословенском друштву, попут Михаила Марковића, Силвана Болчића, Војина Шуловића, Тибора Варадија, Предрага Бајчетића, Светлане Бојковић, Ранка Бугарског, Виде Огњеновић, Владимира Глигорова, Драгољуба Живојиновића и многих других.⁹¹

Да је постојала свест о значају стипендија у обе земље, сведочи и податак да је југословенска страна стално тражила проширивање сарадње и повећање броја Фулбрајтових стипендија.⁹² Уз то повећање, посебно је, у преговорима са Фондацијом, инсистирало на проширењу подручја сарадње и на области природних наука.⁹³ С друге стране, и Американци су били свесни вишеструког значаја успостављања сарадње са Југославијом, јер Фулбрајтова стипендија није мењала само југословенску елиту, а тиме посредно и југословенско друштво, већ је „стварала наду за учешће других источноевропских земаља у програму“, пре свега Пољске, Чехословачке и Мађарске.⁹⁴

Поред оне са Фордовом и Фулбрајтовом фондацијом и са Leaders' Exchange програмом, постојала је сарадња и са низом других фондација. Преговори о додељивању Ајзенхауерових стипендија почели су 1962, када је Валтер Робертс, саветник за штампу и културу Амабасаде САД-а изразио жељу о успостављању сарадње и ове

90 AJ, 130, 640-1062, Информација, 22. јул 1969.

91 *Fulbright Almanac*.

92 AJ, 559, Ф-364-202, Извештај о састанку европских директора Фулбрајтовог програма, Лисабон, 1-5. новембар 1965.

93 AJ, 559, Ф-412, 1965, Претходна забелешка о задњим разговорима са представницима Фордове фондације у Њујорку, децембар 1965.

94 AJ, 559, Ф-364-202, Извештај о састанку европских директора Фулбрајтовог програма, Лисабон, 1-5. новембар 1965.

фондације са Југославијом.⁹⁵ Ајзенхауерова стипендија је била слична на Leaders' Exchange програму и била је намењена перспективним лидерима (у обзир су долазили руководиоци из свих струка и области) који би боравили шест до осам месеци у САД-у.⁹⁶ Споразум између Југославије и Рубинове фондације био је на снази од 1966, а подразумевао је постдипломске студије на америчким универзитетима за три југословенска кандидата годишње, у области науке, уметности и енглеског језика.⁹⁷

Уз сарадњу са америчким фондацијама, развијена је била и универзитетска сарадња са САД-ом, која се одвијала кроз програме размене гостујућих професора, организовање заједничких семинара, билатералне међууниверзитетске акције и кроз боравак група студената са америчких универзитета и колеџа у Југославији.⁹⁸ У југословенско-америчкој просветно-културној сарадњи, своје место је имао и Омладински форум *Њујорк хералд трибјуна*, у широј јавности мање позната, али по деловању добро постављена „карика“ у америчкој пропаганди. Овај форум је био намењен ученицима средњих школа и студентима, и омогућавао им је тромесечни боравак у домовима америчких вршњака, са којима су похађали школу и учествовали у многим другим активностима. Млади Југословени су у овој размени учествовали још од 1954. године.⁹⁹ Омладински форум *Њујорк хералд трибјуна*, доводећи младе у америчке домове, могао је лако да утиче на њих, јер су били у узрасту идеалном за „лако савијање“ и фасцинације разних врста. Вишесобне куће, велики аутомобили испред њих и базени у кућним вртovima код зрелих и образованих људи доживљавани су као елемент америчког стандарда и резултат економских прилика, а за средњошколце и студенте из једне релативно сиромашне земље то су били докази могућности сна на јави, односно пун доживљај *америчког сна*.

95 АЈ, 559, Ф-364-68.7-21/65, Извештај о текућим пословима на пољу просветно-културне сарадње СФРЈ– САД.

96 ДАСМИП, ПА, САД, 1965, Ф-148, 445296, Преглед текућих акција и предлог за даљње програме у области културне и просветно-научне сарадње са САД.

97 АЈ, 559, Ф-468, 1966, Извештај двонационалне комисије за дугорочно планирање образовне, научно-техничке и културне сарадње између СФРЈ и САД, 2. децембар 1966.

98 АЈ, 559, Ф-316, 1963, Сарадња са САД.

99 АЈ, 559, Ф-468, 1966, Извештај двонационалне комисије за дугорочно планирање образовне, научно-техничке и културне сарадње између СФРЈ и САД, 2. децембар 1966.

Од посебног значаја је био и Семинар америчких студија у Салцбургу, који је, као независна приватна организација, основан 1947. године, а финансиран највећим делом од фондација и донатора из Америке и Европе. Семинар у Салцбургу су водили амерички професори, настојећи да овај, такође у основи пропагандни програм, „пружи Европљанима јасну и објективну слику Сједињених Америчких Држава и да то повеже са европским збивањима“.¹⁰⁰ Ту су учесници могли да сазнају више о америчкој привреди, спољној политици и многим областима америчког живота. Салцбуршки семинар постао је отворен за југословенске учеснике већ од 1952. године.¹⁰¹ Број Југословена на њему је растао из године у годину, па је, примера ради, 1965. учествовало 18 Југословена, док су остали учесници били „искључиво из западноевропских земаља“.¹⁰²

У оквиру културно-просветне сарадње одвијала се и сарадња америчке Националне академије наука са Саветом југословенских академија, која је започела 1966. године.¹⁰³ Установљена је била и сарадња са Харвардским универзитетом, чију су годишњу конференцију посећивала по два представника из Југославије.¹⁰⁴ Постојала је и сарадња са Смитсоњијаном, једном од најзначајнијих културно-научних институција у САД-у и у свету, која је у својој надлежности, у тренутку успостављања сарадње са Београдом, имала истраживања у маринској биологији и океанографији, екологији, етнологији, социјалној антропологији и археологији, а са Југославијом је сарађивала у пројектима из области археологије и етнологије.¹⁰⁵

Сви ови програми указују на изузетно јаке везе Југославије и Америке у областима науке, просвете, уметности и културе. Управо захваљујући овим програмима, Југославија се, квантитативно, нашла у друштву најразвијенијих западних земаља. Што се пак квалитативних резултата тиче, они су, наравно, немерљиви, а највидљивији су у сферама уметности и културе, где се неки од значајних искорака (апстрактни експресионизам, Музеј савремене уметности, поп-арт, БИТЕФ, мјузикл *Коса...*) догађају управо у годинама када из Југославије у Америку одлази велики број стипендиста, који се у своју земљу

100 Исто.

101 АЈ, 559, Ф-316, 1963, Сарадња са САД.

102 АЈ, 559, Ф-411, 1965, Сарадња са САД.

103 АЈ, Савет Академија наука и уметности СФРЈ (55), 50-250, Реализација споразума о сарадњи и размени научних радника Националне академије САД и САНУ СФРЈ.

104 АЈ, 142, Ф-569, САД 1965–1973.

105 АЈ, 130, 640-1062, Информација о Фулбрајтовом програму, 16. јун 1965.

враћају са новим идејама и новим погледом на свет. Конкретне резултате доносила је и научно-техничка сарадња, која је била, судећи према југословенској страни, важан „инструмент за неопходно и крајње важно праћење и усвајање нових остварења у овим областима у САД и преношења истих код нас“. Уз добитке везане за унапређење људског капитала, ова сарадња допринела је да низ институција и њихова опрема буду „битно модернизовани или допуњени“.¹⁰⁶

На сарадњу са америчким фондацијама с југословенске стране је гледано, у целини, позитивно и она је понекад и иницирана из Београда, али је ипак било и погледа који су указивали на одређени страх од те сарадње. Разговор Тита и Латинке Перовић по њеном повратку из Америке добро осликава постојећу атмосферу везану за америчке стипендије и у самом врху југословенске власти, па је могуће наслутити каква је та атмосфера била на „нижим нивоима“, у окружењу стипендиста с мањим политичким утицајем.

Понекад се, и то у центрима моћи, чак и отворено говорило да стране стипендије доносе више штете него користи, те да зато представљају опасност за неке темељне вредности социјализма. О томе сведоче анализе Идеолошке комисије ЦК СКЈ у којима је наглашавано да су „често упућивани на дуже време у иностранство научни и стручни кадрови из области друштвених наука који немају сигурну марксистичку оријентацију, потребну идејну чврстину и политичку изграђеност. Не ретко, од таквих специјализација је било више штете него користи са становишта марксистичке оријентације у друштвеним наукама. Не треба потцењивати снажан притисак који амбијент у развијеним западним земљама врши на свест и начин мишљења наших научних и стручних кадрова, уколико немају чврста марксистичка уверења, изграђене критеријуме и развијен критички однос. Такве људе засени упућеност и ученост западних научника, њихов изграђени систем мишљења, емпиријска истраживања која врше, методологија и техника у њиховом научном раду, као и њихов животни стандард. Не мали број наших универзитетских професора и доцентата враћа се у земљу 'размекшано' у својим 'твдим' ставовима, наклоњен некој 'школи' или правцу мишљења који је утицајан у филозофским и научним круговима земље у којој је био на специјализа-

106 АЈ, 130, 639-1060, Уводне напомене: место и улога сарадње у науци и технологији у билатералним односима СФРЈ-САД; шири политички аспект.

цији.¹⁰⁷ Ограничавајући се на идентификовање опасности по марксизам као учење, а не помињући опасност по југословенски систем и југословенску власт, Идеолошка комисија ЦК СКЈ је, ипак, своје ставове релативизовала и свела на партијске поруке за унутрашњополитичке потребе.

У анализама ове врсте уочавано је и да су корисници стипендија показивали прозападну оријентацију, „посебно на САД“, а ако се узме у обзир сталан пораст броја југословенских стипендиста у Америци, може се претпоставити колико је ова политичка, научна и културна елита преносила не само нова искуства већ и нове погледе на Запад и на Америку. Како је закључивано, „америчка стварност, вешто представљена, импресионира наше људе. Они су често фасцинирани са оним што су тамо видели и подцењивачки гледају на наша достигнућа.“¹⁰⁸ Но, будући да су оптужбе за „прозападну оријентацију“ у деценијама после 1948. године биле мање опасне од оптужби за „просовјетску оријентацију“, због оваквих анализа нису следиле драстичније последице.

О промени погледа на Америку, на трагу онога што су уочавале југословенске партијске анализе, сведочи и један од „фулбрајтловаца“, тридесетшестогодишњи математичар из Београда, који је, после коришћења стипендије на Универзитету Станфорд и Универзитету Јужне Калифорније, изјавио: „Искрено вам могу рећи да су сада неки од мојих најближих пријатеља Американци“, као и: „Изменио сам своје мишљење о људима – мислио сам да им је стало само до новца и до положаја – али то није тачно. Има врло много дивних ствари у том друштву“.¹⁰⁹

О страху власти од „фасцинираности“ америчким реалностима и уопште западним искуствима, као и о страху од последица везаних за ову „фасцинираност“, сведоче подаци о појединим стипендистима којима је приписиван „побуњенички дух“. То најдиректније показује анализа „Подаци о професорима Београдског универзитета - активним учесницима у демонстрацијама 1968“. За Михаила Марковића забележено је да је, „у оквиру својих бројних гостовања по западним земљама, у којима је укупно провео три године на разним

107 АЈ, 507, VIII, II/2-6-169, К-9, Извод из материјала и записника Комисије за идеолошки рад ЦК СКЈ: О неким видовима страног утицаја у нашој земљи, 31. март 1961.

108 АЈ, 507, XXVI, К-2/5, Инострана пропаганда у Југославији, 1969.

109 „Са Бановог Брда у Калифорнију – и натраг... Југословенски студент у Америци“, Преглед, фебруар 1967, 10-12.

специјализацијама“, често посећивао брата који је од 1941. у САД-у; за др Љубомира Тадића да је био „1956. и 1957. године на студијама у Паризу као стипендиста француске владе“; за др Миладина Живоћића је наведено да је „као стипендиста Фордове фондације провео годину дана у САД“; за Загорку Пешић-Голубовић да је „боравила и у САД на специјализацији“; за др Јадрана Ферлугу да је „пре неколико година био у САД на усавршавању. Пре тога контактирао је са неким секретарима Амасаде САД у Београду који су се интересовали за многа питања а нарочито за студенте и њихову политичку оријентацију“; за др Радмилу Стојановић да је „била на специјализацији у САД 1961. године као стипендиста Фордове фондације. Путовала је у више западних земаља, поред САД посетила Енглеску, СР Немачку, Италију и друге земље“. ¹¹⁰ Ова анализа је показала да је, од 12 „критички настројених“ професора Београдског универзитета, половина њих била на стипендијама на Западу. Поред професора, издвојени су подаци и о „осталим истакнутијим актерима ових догађаја“ из којих се види да су и међу њима били страни стипендисти: новинар Сергије Лукач, „познат по својим везама са странцима које је обавештавао о разним питањима из наших друштвених односа. Стипендиста је Фордове фондације“ и књижевник Слободан Селенић, који је такође „добрио стипендију Фордове фондације“. ¹¹¹

Но, без обзира на страх од лошег утицаја америчких стипендија на „марксистичку мисао“, што је, очигледно, доводило и до обавештајних праћења појединих стипендиста у Америци и њихових тамошњих контаката (Михаило Марковић и његов брат), све време је постојала жеља Југославије за повећањем броја и стипендија и стипендиста, што сведочи о јасној генералној намери југословенских власти да се што више учи из западних искустава и да се што више повезује са Западом, у овом случају са Америком.

Да је општи приступ коришћењу америчких стипендија био позитиван, сведочи и то што су одласци у САД оцењивани као добри, јер: „1. САД су земља са врло развијеном технологијом, оне улажу огромна средства у истраживачки рад и боравак може стручњацима веома много користити у погледу даљег усавршавања, проверавања њихових запажања и искустава у научном и стручном раду, обзиром на могућности које им зато могу да пруже добро опремљени инсти-

110 АЈ, 837, КПР, II-4-а, Подаци о професорима Београдског универзитета - активним учесницима у демонстрацијама, 1968.

111 АЈ, КПР, II-2-а, Подаци о осталим истакнутијим актерима ових догађаја.

тути, разне лабораторије, модерна индустрија, механизована пољопривреда...; 2. наши научни радници и стручњаци за време боравка долазе у контакт са низом америчких грађана од којих многи имају непотпуну или погрешну представу о Југославији, њеном друштвено економском уређењу и досадашњим достигнућима у разним научним областима, због чега се нашим људима даје могућност да их са тим упознају и потпуније и правилније обавесте о Југославији; 3. досадашњи обим размене и броја наших људи који су по програмима боравили у САД свакако је одређени резултат билатералних односа. Та размена ствара атмосферу бољег међусобног упознавања и разумевања, због чега може корисно послужити за даље развијање југословенско-америчких односа и већој афирмацији Југославије у овом делу света.¹¹² О томе да је Београд у америчким стипендијама налазио и свој пропагандни интерес, сведочи оцена: „Позиције и везе које је Југославија, кроз свој специфичан развој од великог научног и политичког интереса, те кроз своје политичке, научне, интелектуалне, културне везе, остварила у универзитетском, научном, интелектуалном свету Америке, представља можда нашу најтрајнију и до сада најстабилнију позицију у утицајним круговима у САД“.¹¹³

Уз позитиван приступ америчким стипендијама, појављивале су се и својеврсне самокритике југословенске власти везане за њихово коришћење, па је тако примећивано да се размена обавља „стихијски (...) због чега се пропуштају дугорочне могућности за стварање квалитетних и искуснијих стручњака без икаквих додатних улагања од стране заједнице“,¹¹⁴ а као један од проблема уочено је и да су на стипендије одлазили људи са јако slabим знањем енглеског (а некад и без елементарног знања), чиме се сваки такав „боравак овде претвара у штету за нашу заједницу“ и „оставља и негативан утисак код овдашњих домаћина у погледу наших критерија за избор људи“.¹¹⁵ И неки моменти из живота југословенских стипендиста у Америци који су могли да штете угледу Југославије такође су (само)критички идентификовани, па је навођено да је „било случајева (на неке су нам указивали и амерички домаћини) да су неки наши људи претеривали у штедњи, становали испод овдашњих стандарда и својих могућности, слабо се хранили, сами припремали храну, избегавали

112 АЈ, 559, Ф-415-34/66, Наши стручњаци у САД, 20. децембар 1965.

113 ДАСМИП, ПА, САД, 1968, Ф-177, 49552, Научна, просветна (универзитетска и сл.) размена и сарадња, 8. март 1968.

114 АЈ, 559, Ф-415-34/66, Наши стручњаци у САД, 20. децембар 1965.

115 Исто.

одласке на било какве културне приредбе и сл. Ово оставља лош утисак, крњи њихов углед и углед земље.¹¹⁶ Овај део погледа на америчке стипендије даје, посредно, слику карактера и менталитета, али још више слику економске ситуације у Југославији, где је сваки долар уштеђен у Америци значајно много, чак и научној, политичкој и културној елити. Међу „непријатностима“ о којима је југословенска страна морала да води рачуна било је и случајева да су неки стипендисти прекорачивали дужину предвиђеног боравка, а неки су користили контакте са америчким домаћинима да „издејствују“ будуће стипендије за своју породицу или рођаке.¹¹⁷ Ово су, ипак, само спорадични ексцеси, без утицаја на укупан квалитет културно-просветне сарадње, чија је обострана добит, у крајњем збиру, била очигледна.

Сарадња Југославије са америчким фондацијама и програмима који су обезбеђивали стипендије југословенским научницима, уметницима, политичарима и јавним личностима разних профила имала је, као део југословенско-америчких односа у специфичном раздобљу Хладног рата, снажан политички печат, али је била и део процеса формирања новог југословенског друштва и развоја југословенске културе и науке. Чак и у „планирању елите“ и њеном стварању, што је, по правилу, унутрашње питање сваке земље, у југословенском случају видно учешће је имала и Америка, тачније, америчка пропаганда у служби њихових дугорочних циљева. То што је највећи број стипендија у оквиру програма размене био коришћен за област друштвених наука говори о намерама САД-а да, пре свега, ствара југословенску елиту која ће, кроз утицај на јавно мњење, утицати и на формирање укупне друштвене свести у Југославији.

У томе резултати нису изостали, јер су многи стипендисти, с америчким искуством које је сигурно оставило трага на њихово размишљање и деловање, постали личности које су оставиле неизбрисив печат у политичком, културном, уметничком, друштвеном и научном животу Југославије. Корисници Leaders' Exchange програма су, макар неки, сигурно покушавали да део политичког искуства пренесу у политичке институције и да, макар у назнакама, демократизују

116 Исто.

117 Исто.

политички систем. Професори универзитета су своја искуства преносили генерацијама студената, а и учествујући у јавном животу. У економским сферама, неки од стипендиста, попут професорке Економског факултета др Радмиле Стојановић, били су међу првим заговорницима тржишне привреде. Уметници су доносили нов уметнички израз и нове идеје, а америчка стипендисткиња Оља Ивањицки једна је од заслужних што је поп-арт стигао на југословенске просторе у годинама у којима је освајао свет. Улазећи, на овај начин, у различите институције и области, Америка је трајно мењала југословенску стварност, и краткорочно и дугорочно, а југословенска власт је, планирано или не, мењала себе, прихватајући неке од вредносних система на којима је почивало америчко друштво.

Резиме

Америчке стипендије у Хладном рату биле су важан део јавне дипломатије САД-а. Југославија је била идеално поље за америчку пропаганду, нарочито после разлаза са Совјетским Савезом, када почиње све више да се окреће Западу. Овај сукоб је отворио врата Америке многим југословенским стипендистима, који су одиграли важну улогу у американизацији Југославије и у прихватању њихових достигнућа, као и америчких вредности у једној социјалистичкој земљи. Од овог вида сарадње корист су имале обе стране: Југославији су била потребна конкретна знања, а Америци да млади и образовани људи из Југославије сазнају што више о америчком начину живота, стандарду и достигнућима. Односи две земље у области културе, науке и образовања су се одвијали на различите начине, што је почело после 1950. успостављањем великог броја програма (уговор о техничкој сарадњи, ИМГ програм, програми за превођење ПЛ-480), од којих је највећи део био посвећен образовању и спонзорисала га је америчка влада и приватне фондације (Фордова, Фулбрајтова, Ајзенхауерова и др.). Поред ових најзначајнијих, годишње је било још око 30 других програма из области просветне и научно-техничке сарадње. Југословенска страна је наглашавала квантитет и квалитет сарадње са Америком, нарочито у другој половини шездесетих година, када је набројано 50 оваквих програма. Сви они указују на јаке везе Југославије и Америке на пољу науке, образовања, уметности и културе. Захваљујући овим програмима, Југославија се, квантитативно, нашла у друштву најразвијенијих западних земаља. Чињени-

ца да је највећи број стипендија коришћен за друштвене науке говори о намерама Америке да утиче на југословенску елиту, која ће даље утицати на југословенско јавно мњење и промену друштвене свести. Резултати нису изостали, јер је велики број југословенских научника који је отишао у Америку на неку од стипендија касније оставио значајан траг у политичком, културном, уметничком, научном и друштвеном животу Југославије.

Sources and Literature

- Arhiv Jugoslavije (AJ): Savet akademija nauka i umetnosti SFRJ (55); SIV (130); CK SKJ VIII, IX (507); Komisija za međunarodne kulturne veze sa inostranstvom (559); Kabinet predsednika Republike (837).
- Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije. Politička arhiva (PA), SAD.
- Antoszek, Andrzej, Kate Delaney. „Poland: Transmissions and Translations“. *The Americanization of Europe. Culture, Diplomacy, and Anti-Americanism after 1945*, ed. Alexander Stephan, 218–249. New York – Oxford: Berghahn Books, 2007.
- Barghoorn, Frederick C. „Cultural Exchanges between Communist Countries and the United States“. *Annals of American Academy of Political and Social Science*, Vol. 372, Realignment in the Communist and Western Worlds, July 1967, 113–123. DOI: 10.1177/000271626737200112
- Bogetić, Dragan. *Jugoslovensko-američki odnosi 1961–1971*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2012.
- Bu, Liping. „Educational Exchange and Cultural Diplomacy in the Cold War“. *Journal of American Studies*, Vol. 33, No. 3, Part 1: Women in America (Dec, 1999), 393–415. DOI: 10.1017/s0021875899006167
- Vučetić, Radina. *Koka-kola socijalizam. Amerikanizacija jugoslovenske popularne kulture šezdesetih godina XX veka*. Beograd: Službeni glasnik, 2012.
- Vučetić, Radina. „Američka ‘javna diplomatija’ u socijalističkoj Jugoslaviji 50-ih i 60-ih godina XX veka“. *Tokovi istorije* 1/2014, 75–103. doi: 10.31212/tokovi.2014.1.vuc.75-103
- Vučetić, Radina. „American Cultural Influences in Yugoslavia in the 1960s“. *125 Years of Diplomatic Relations Between the USA and Serbia*, ur. Ljubinka Trgovčević, 276–290. Belgrade 2008: Faculty of Political Science, 2008.
- Lempí, Džon R. *Jugoslavija kao istorija. Bila dvaput jedna zemlja*. Beograd: Dan Graf, 2004.
- Lindsay, Beverly. „Integrating International Education and Public Diplomacy: Creative Partnership or Ingenious Propaganda?“ *Comparative Education Review*, Vol. 33, No. 4 (Nov. 1989), 423–436. doi: 10.1086/446878

- Perišić, Miroslav. *Od Staljina ka Sartru. Formiranje jugoslovenske inteligencije na evropskim univerzitetima 1945–1958*. Beograd: INIS, 2008.
- Perović, Latinka. *Zatvaranje kruga. Ishod političkog rascjepa u SKJ 1971/1972*. Sarajevo: Svjetlost, 1991.
- Protić, Miodrag B. *Nojeva barka: pogled s kraja veka (1900–1965)*. Beograd: SKZ, 1992.
- Stevanović, Milan N. „Uticaj posete senatora Džejmsa Vilijema Fulbrajta Jugoslaviji na poboljšanje odnosa Beograda i Vašingtona u drugoj polovini 1964. godine“. *Tokovi istorije* 2/2017, 59–83. doi: 10.31212/tokovi.2017.2.ste.59-83
- Tišma, Aleksandar. *Drugde*. Beograd: Nolit, 1969.
- *Fulbright Almanac 1964–2000*. Belgrade: Fulbright Alumni Association of Serbia and Montenegro, 2006.
- „The Fulbright Program. Early Years“. Datum pristupa 25. 9. 2018. <https://eca.state.gov/fulbright/about-fulbright/history/early-years>
- „Fulbright Scholar Program – History“. Datum pristupa 25. 9. 2018. <https://www.cies.org/history>
- “Fulbright Student Exchange Pact Signed by U.S. and Yugoslavia“. *New York Times*, November 10, 1964. Datum pristupa 28. 9. 2018. <https://www.nytimes.com/1964/11/10/archives/fulbright-student-exchange-pact-signed-by-us-and-yugoslavia.html>

- *Politika*
- *Pregled*

Summary

Radina Vučetić

US Scholarships in Yugoslavia in the 1950s and 1960s

Abstract: The topic of this paper are American scholarships in Yugoslavia in the 1950s and 1960s and their role in US foreign policy, but also in the change, modernization, and Americanization of Yugoslav society and in the shaping of the Yugoslav scientific and cultural elite. We have analyzed Yugoslav-American relations and the place that Yugoslavia had in American cultural diplomacy through the activities of leading US foundations and scholarships (Ford Foundation, Fulbright Program, Leader's Exchange Program, and others).

Key words: Yugoslav-American Relations, Scholarships and Grants, Ford Foundation, Fulbright Program, Leader's Exchange Program

American scholarships in the Cold War era were an important part of US public diplomacy. Yugoslavia was an ideal field for US propaganda, especially after Tito's break-up with the Soviet Union, when the country began to turn to the West. This conflict opened the doors of the United States to Yugoslav scholars, which played an important role in the Americanization of Yugoslavia and the acceptance of American achievements, but also of American values in a socialist country. Both sides benefited from this type of cooperation. In that period, Yugoslavia needed concrete knowledge, and the United States wanted to get more young and educated people from Yugoslavia to learn more about the American way life, American standards, and American achievements in different spheres. Relations between the two countries in the fields of culture, science, and education took place in different ways, which began after 1950 with a series of programs (technical assistance, IMG arrangement, translation programs PL-480), most of which were in the field of education funded by the US Government with the help of private foundations (Ford Foundation, Fulbright Foundation, Eisenhower Foundation, etc.). In addition to these, annual educational and scientific-technical cooperation took place through more than 30 programs of various US institutions. The Yugoslav side emphasized the quality and quantity of educational and cultural co-

operation with the United States, especially in the second half of the sixties, when 50 cooperation programs were listed. All these programs point to the extremely strong links between Yugoslavia and the United States in the fields of science, education, art and culture. Thanks to these programs, Yugoslavia, quantitatively found itself in the company of the most developed Western countries. The fact that the largest number of scholarships in the framework of the exchange programs was issued in the field of social sciences speaks of the intentions of the United States, first of all, to create a Yugoslav elite, which, through influence on public opinion, would also influence the formation of the overall social consciousness in Yugoslavia. In doing so, these results were achieved, as many Yugoslav scholars that went to the United States became significant individuals, who left a lasting impact on the political, cultural, artistic, social, and scientific life of Yugoslavia.